

Vesna Bilić

Moralna občutljivost in medvrstniško nasilje: pomen empatije in skrbi

Povzetek: V zadnjem času si prizadevamo bolje razumeti in pojasniti značilnosti nasilnega vedenja med vrstniki ter pomen in vlogo, ki ju ima pri tem moralnost, zato v tem prispevku proučujemo odnos med pomembnimi sestavinami moralne občutljivosti, in sicer med različnimi oblikami nasilnega vedenja (fizičnim, verbalnim, relacijskim, elektronskim nasiljem) učencev do svojih vrstnikov ter njihovo empatijo in skrbnostjo (podpora) kot kazalcev povezanosti z drugimi.

V raziskavi je sodelovalo 481 učencev osnovnih šol v Republiki Hrvaški, katerih povprečna starost je bila 13,8 leta. Anketiranci sporočajo, da se do svojih vrstnikov vse pogostejše vedejo neposredno nasilno (verbalno, nato pa fizično), manj pogoste so posredne oblike nasilnega vedenja (relacijsko in elektronsko nasilje), zaznati pa je mogoče tudi nagnjenost k mnogoterim oblikam nasilnega vedenja. Rezultati korelacijske analize kažejo, da sta večja empatija in večja skrbnost povezani z manjšo pogostostjo nasilnega vedenja do vrstnikov. Multiple regresijske analize pa razkrijejo, da je podpora odraslih pomemben napovednik vseh vrst nasilja. Z drugimi besedami: učenci, ki so v svojem okolju deležni manjše skrbi odraslih, so bolj nagnjeni k nasilnemu vedenju do svojih vrstnikov. Raziskava napeljuje k ugotovitvi, da je treba nameniti posebno pozornost empatiji in podpori odraslih kot zaščitnima dejavnikoma ter etiki skrbi kot pomembni preventivni dejavnosti v šolah.

Ključne besede: nasilje, empatija, podpora, moralna občutljivost, etika skrbi

UDK: 37.01:376

Znanstveni prispevek

Dr. Vesna Bilić, izredna profesorica, Univerza v Zagrebu, Pedagoška fakulteta, Savska 77, 10000 Zagreb, Hrvaška; e-naslov: vesna.bilic@ufzg.hr

Uvod

Čeprav nasilje v družbi ni redek pojav, velja medvrstniško nasilje zaradi njegove pogostosti, vse večje okrutnosti in ogrožanja zdravega razvoja otrok za velik, globalni problem, ki začenja resno skrbeti starše in učitelje, predstavlja pa tudi izziv velikemu številu znanstvenikov (Tokunaga 2010; Bilić idr. 2012).

Ker je vsako nasilje, vključno s tistim, ki se dogaja med otroki, v nasprotju z moralnimi normami in konvencijami (denimo o pravicah otrok), se postavljajo vprašanja, ali otroke vzgajamo in usmerjamo tako, da presojujejo sprejemljivost svojih ravnanj, oz. ali namenjamo dovolj pozornosti moralnemu ravnanju in moralni vzgoji ter teoretskemu pojasnjevanju pomena moralnosti in sistematizaciji s tem povezanih spoznanj, torej etiki. Etika skrbi se, če jo primerjamo s tradicionalnimi etičnimi teorijami, ki temeljijo na racionalnem pristopu, bolj osredotoča na občutja in sorodne vrline, kot so empatija, občutljivost, dobra dela, ter poudarja pomen medosebnih odnosov in sodelovanja (Pettersen 2011), kar so razlogi, da jo v tem prispevku uporabljamo kot teoretski okvir.

Pomen moralnosti se pri pojasnjevanju narave medvrstniškega nasilja poudarja šele v novejšem času (Menesini, Nocentini in Camodeca 2011; Gini, Pozzol in Hauser 2011). Čeprav pri tem ni zanemarljiv pomen poznavanja etičnih načel (intelektualna sestavina), to samo po sebi ne pomeni tudi pripravljenosti sprejeti odločitve in ravnati v skladu z njimi (konativna sestavina), zaradi česar se vse pogostejše preizprašuje vloga motivacije, »moralnih čustev« in empatije (čustvena sestavina) pri moralnem ravnanju. Nekateri avtorji navajajo, da povzročitelji nasilja sicer imajo znanje o morali in so kompetentni za moralno presojo, a niso zmožni sočustvovanja, nimajo moralne senzibilnosti oz. občutljivosti (prav tam), kar je lahko razlog za njihovo nekorektno vedenje do vrstnikov. Moralna občutljivost vključuje empatijo in občutek povezanosti z drugimi (Crowell, Narvaez in Gombert 2005). Steffgen idr. (2011), sklicujoč se na Hoffmana, pišejo, da empatija šele omogoča družbeno življenje oz. da deluje kot posrednik med moralnimi normami in moralnim vedenjem ter vpliva na moralno presojo in motivacijo (Perren in Gutzwiller-Helfenfinger 2012). Pri razvoju empatije imata pomembno vlogo podpora in skrb odraslih (Miklikowska, Duriez in Soenens 2011). V tem pogledu

je izhodiščna teza našega prispevka, da se otroci, ki so sami deležni povezanosti, skrbi in podpore odraslih, naučijo podobno ravnati tudi do svojih vrstnikov, s pomočjo razumevanja njihovih občutij in položajev pa se z njimi povezujejo in jim tako lažje pomagajo, nudijo podporo in pokažejo svojo skrb oz. se do njih tudi bolj korektno moralno obnašajo.

Glede na to, da je o vlogi moralnosti v medvrstniškem nasilju bolj malo raziskav, je namen tega prispevka proučiti razmerje med pomembnimi sestavinami moralne občutljivosti, tj. med različnimi oblikami (telesnim, verbalnim, relacijskim in elektronskim) nasilnega vedenja do vrstnikov ter empatijo in skrbnostjo kot kazalcema povezanosti z drugimi.

Medvrstniško nasilje

V šolah po vsem svetu povzroča resno zaskrbljenost pogosto in ponavljajoče se sovražno vedenje močnejših posameznikov ali skupine učencev do šibkejših vrstnikov, ki se ne zmorejo braniti, pri čemer je cilj takšnega vedenja zastraševanje, prizadejanje bolečine ali škode (Olweus 1998). Četudi gre za učence z enako telesno močjo, se med seboj pogosto razlikujejo v psihološki ali družbeni moči (otroci iz premožnejših družin imajo, denimo, v šoli privilegiran položaj), kar jim omogoča, da dosegaajo svoje cilje, želje ali status v vrstniški skupini.

Vse več otrok je tako dnevno izpostavljenih neposrednim oblikam nasilja svojih vrstnikov (Craig idr. 2009), in sicer: a) telesnemu nasilju (vlečenje, potiskanje, tepež ter dejavnosti, ki lahko privedejo do poškodb) in b) verbalnemu nasilju (vpitje, žaljenje, preklinjanje ipd., torej namerna uporaba besed, s katerimi bi posameznika psihološko prizadeli).

Z odraščanjem otroci vse pogosteje uporabljajo posredne, subtilne ali sofisticirane oblike izkazovanja sovražnosti, katerih cilj je uničenje odnosa, občutka sprejetosti in pripadnosti. To obliko čustvene manipulacije v medvrstniških odnosih najpogosteje imenujemo relacijsko nasilje (Orpinas in Horne 2006). Poleg naštetih klasičnih oblik nasilja (telesno, verbalno, relacijsko; angl. *bullying*) se v novejšem času pojavlja tudi uporaba digitalnih naprav z namenom nenehnega zlonamernega vedenja do vrstnikov, za kar se je uveljavilo poimenovanje elektronsko ali on-line nasilje (angl. *cyberbullying*). Sodobna tehnologija, zlasti mobilne naprave in internet, omogoča prenos nekaterih oblik nasilnega vedenja iz realnega v virtualni svet, ob tem pa prispeva k nastajanju novih modalitet takšnega vedenja. Tako se najpogosteje uporablja žaljiva besedna sporočila, posredovana po mobilnem telefonu ali e-pošti (angl. *flaming*), elektronsko nadlegovanje (angl. *online harassment*) ali elektronsko ustrahovanje (angl. *cyberstalking*). Pred časom priljubljene bloge, forume ipd. vse bolj izpodrivajo družbena omrežja, ki jih adolescenti izkoriščajo za elektronsko blatenje (angl. *cyber denigration*), elektronsko razkrivanje (angl. *outing*), dezinformiranje (angl. *misinformation*), izključevanje (angl. *exclusion*) in krajo identitete (angl. *impersonation*). Zdi se, da najresnejše posledice pušča objava za posameznika neprijetnih vsebin in fotografij ali videoposnetkov na spletu (angl. *happy slapping*) ter t. i. sekstiranje (angl. *sexsting*) (Wilard 2008).

Po predvidevanjih so dečki bolj nagnjeni k neposrednim oblikam nasilja, deklice pa k posrednim, pri čemer doseže nasilno vedenje svoj vrhunec v času zgodnje adolescence (Wang, Iannotti in Nansel 2009). Rezultati različnih raziskav opozarjajo, da je veliko številko otrok v šolah izpostavljeno klasičnemu in elektronskemu vrstniškemu nasilju. Craiga idr. (2009) so tako na mednarodnem vzorcu od 11 do 15 let starih otrok iz 40 držav v Evropi, Severni Ameriki in Izraelu potrdili, da je klasičnim oblikam nasilja izpostavljenih med 8,6 in 45,2 % učencev. Kar zadeva elektronsko nasilje, je najpogostejša ocena, da je razširjenost le-tega med 20 in 40 %, nekateri avtorji pa navajajo celo bistveno višje deleže, vse do 70 % (prim. Tokunaga 2010).

Tako žrtve klasičnega kot elektronskega nasilja imajo podobne posledice: telesne (glavoboli, bolečine v trebuhu ipd.), čustvene (občutek manjvrednosti, depresivno razpoloženje, samomorilne misli), socialne (težave pri sodelovanju z drugimi) in izobraževalne (težave pri doseganju učnega uspeha) (Bilić idr. 2012). Staršem in učiteljem je težko razumeti, kako je mogoče, da so njihovi otroci oz. učenci v tako velikem številu posredno in neposredno udeleženi v nasilnem vedenju, da so včasih celo skrajno kruti do vrstnikov (povzročitelji nasilja), ali da so priča nasilnemu vedenju in ne storijo ničesar, da bi ga preprečili (opazovalci).

Nekateri avtorji (Essau in Conradt 2009; Menesini, Nocentini in Camodeca 2011; Gini 2006; Gini, Pozzoli in Hauser 2011; Hymel idr. 2010) takšno vedenje do vrstnikov pojasnjujejo (a) s primanjkljaji v nekaterih sestavinah socialne kognicije, v zadnjem času pa tudi (b) s primanjkljaji na moralnem področju.

Skladno s teorijo socialne predelave informacij so povzročitelji nasilja prav zaradi izkrivljenih, disfunkcionalnih miselnih vzorcev nagnjeni k pripisovanju sovražnih namer drugim, k zgrešenemu tolmačenju njihovih misli in posledično k nasilnemu vedenju (Essau in Conradt 2009). Drugi avtorji (npr. Gini 2006) opozarjajo, da povzročitelji nasilja nimajo nujno kognitivnih težav. Opisujejo otroke, ki imajo nadpovprečne socialno-kognitivne sposobnosti, a jih uporabljajo za medosebno dominacijo in manipulacijo drugih, pri čemer so prepričani, da se jim nasilno vedenje splača. Zdi se, da so nasilneži zmožni moralno presojati in razumeti, ne pa tudi sočustvovati z drugimi (Gini, Pozzol in Hauser 2011). To lahko kaže, da imajo povzročitelji nasilja primanjkljaje, povezane z moralnostjo (Hymel idr. 2010), zato se vse več pozornosti namenja proučevanju vloge nekaterih vidikov moralnosti pri različnih vrstah medvrstniškega nasilja (Perren in Gutzwiller-Helfenfinger 2012).

Specifična vloga nekaterih sestavin moralne občutljivosti v medvrstniškem nasilju

Znano je, da moralnemu delovanju predhodijo zapleteni, medsebojno povezani kognitivni, vedenjski in afektivni procesi. Crowell, Narvaez in Gombert (2005) navajajo štiri sestavine moralnega vedenja: a) moralno občutljivost, b) moralno presojo, c) moralno motivacijo in d) moralno dejanje. V tem prispevku se želimo osredotočiti na pomen moralne občutljivosti za razumevanje nasilnega vedenja do vrstnikov.

Da bi se sploh lahko moralno odzvali, morajo biti otroci občutljivi za situacijske znake, hkrati pa tudi zmožni zaznavati in interpretirati dogodke, ki vodijo k moralnemu vedenju, ter predvidevati rezultate ali posledice svojega ravnanja oz. opustitve le-tega. Moralna občutljivost je opredeljena kot zavest o tem, kako posameznikovo vedenje vpliva na druge, ali kot spoznanje, da so določene pravice drugih vprašljive (Crowell, Narvaez in Gombert 2005). Četudi naj bi bila moralna občutljivost v veliki meri zavesten proces, pri katerem se poudarja kognitivni vidik, zanj ni zanemarljivega pomena tudi čustvena občutljivost za potrebe drugih. Še zlasti, poudarjajo nekateri avtorji, je za moralno ravnanje poleg kognitivnega dekodiranja določenih okoliščin nujno vključiti tudi identifikacijo in razumevanje občutij drugih. Crowell, Narvaez in Gombert (prav tam) tako, denimo, menijo, da moralna občutljivost vključuje uživanje v perspektivo drugih (empatijo) in občutek povezanosti z drugimi.

Rezultati nekaterih raziskav potrjujejo, da manjša empatija oz. sposobnost razumevanja tujih občutij in perspektive drugih pomeni večjo verjetnost, da se bodo otroci in mladostniki nasilno vedli do svojih vrstnikov (Gini idr. 2008; Caravita, Di Blasio in Salmivalli 2009), medtem ko je visoka raven empatije povezana s prosocialnim vedenjem in blaženjem nasilnih teženj (Jolliffe in Farrington 2004).

Uvodoma smo poudarili, da imajo pri razvoju empatije pomembno vlogo podpora, skrbnost, sprejetost in pomoč odraslih oseb v vsakdanjih, zlasti pa v stresnih življenjskih situacijah. Soenens in sodelavci (2007, str. 300) starševsko skrb in podporo definirajo kot sposobnost odzivanja na potrebe otroka ter kot odgovornost in pripravljenost otroku pomagati ter mu nuditi varno zatočišče, ko je vznemirjen ali izpostavljen stresu. Poleg instrumentalne podpore (nudenje neposredne materialne varnosti, starševskih nasvetov ipd.) so za otroke izjemno pomembni tudi čustvena in moralna podpora ter razumevanje njihovih občutij in izkazovanje skrbnosti (Dobrotić in Laklija 2012, str. 43). Skrb za otroke in mladostnike najpogosteje izkazujejo njihovi starši in učitelji, pri čemer že občutek otrok, da imajo podporo le-teh, pomeni ugodne učinke za njihovo dobrobit (Haber idr. 2007), kar nekateri povezujejo tudi s šolskim uspehom (Jacobson 2010). Pri tem velja omeniti, da sicer majhno število raziskav kaže, da občutek podpore in skrbi odraslih lahko vodi tudi k nasilnemu vedenju do vrstnikov.

Empirična raziskava

Medvrstniško nasilje je težava, ki je prisotna v šolah po vsem svetu, in izkušnjo z njim ima veliko število učencev, zaradi česar so zaskrbljeni tako njihovi starši kot učitelji. Nasilje do vrstnikov je vse pogostejše opredeljeno tudi kot nemoralno vedenje in se kot tako pojasnjuje s primanjkljaji na moralnem področju, a je malo raziskav, ki bi se problema lotevale s tega vidika, še posebej na Hrvaškem. V prispevku predstavljeno empirično raziskavo je spodbudila prav potreba po boljšem razumevanju vloge, ki jo imajo moralnost in nekatere njene sestavine v medvrstniškem nasilju. Zato je bil *splošni cilj* tega raziskovalnega dela proučiti razmerje med nasilnim vedenjem do vrstnikov (fizičnim, verbalnim, relacijskim

in elektronskim) ter empatijo in skrbnostjo odraslih kot sestavinama moralne občutljivosti, ob tem pa določiti napovednike nasilnega vedenja.

Skladno z navedenim splošnim ciljem in na podlagi teoretičnih spoznanj, ki smo jih pridobili s pomočjo literature, smo postavili naslednje *specifične cilje* raziskave:

- določiti pogostost in medsebojne korelacije različnih oblik medvrstniškega nasilja;
- ugotoviti povezanost empatije in skrbnosti s pogostostjo nasilnega vedenja (fizičnega, verbalnega, relacijskega, elektronskega) do vrstnikov;
- določiti predvideno pogostost različnih oblik nasilnega vedenja na podlagi napovednih spremenljivk (empatija, skrbnost, šolski uspeh, ki smo jim dodali še spol in starost).

Metodologija

Raziskovalna metoda in vzorec

V empiričnem delu pedagoške raziskave smo uporabili deskriptivno in kavzalno metodo. V raziskavi je sodelovalo skupno 481 učencev 7. in 8. razreda iz osnovnih šol Brodsko-posavske, Splitsko-dalmatinske in Varaždinske županije ter mesta Zagreb. Izbrali smo večje šole iz ruralnega in urbanega okolja, ki se nahajajo v različnih delih (severnem, osrednjem in južnem) Republike Hrvaške. Zajeli smo skupno 20 oddelkov, pri čemer je bilo 49 % sodelujočih učencev 7., 51 % pa 8. razreda. V raziskavi so sodelovali vsi učenci, ki so bili prisotni pri pouku v času, ko smo izvedli anketiranje. Spolna struktura anketirancev je bila uravnotežena (48,9 % dečkov in 51,1 % deklic). Njihova povprečna starost je bila 13,84 leta (SD = 0,68).

Postopek zbiranja podatkov

Podatke smo zbrali s skupinskim anketiranjem v razredih spomladi leta 2012. Pred tem smo pridobili pisna soglasja vseh staršev in ravnateljev. Anketiranci so prejeli splošna navodila za izpolnjevanje vprašalnika, njihovo sodelovanje pa je bilo prostovoljno in anonimno, pri čemer smo jim pojasnili, da lahko kadar koli prenehajo z reševanjem, a se za to možnost ni odločil nihče.

Instrumenti

Vprašalnik splošnih podatkov je vseboval vprašanja o spolu, starosti, razredu in splošnem učnem uspehu.

Prilagojena lestvica pogostosti nasilnega vedenja (Aggression-problem behavior frequency scale, katere avtorji so Farrel idr. (2000), objavljena pa je v Dahlberg idr. 2005). Izvirna lestvica je sestavljena iz 18 postavk in treh podlestvic za merjenje fizičnega, nefizičnega in relacijskega nasilja. Za namene raziskave smo lestvico

prilagodili, tako da je bila sestavljena iz 20 postavk in štirih podlestvic, učenci pa so na petstopenjski lestvici (od 0 – sploh ne do 4 – več kot enkrat tedensko) ocenjevali, kako pogosto so bili sami (a) fizično nasilni do vrstnikov (5 postavk, npr. »Potisnil sem drugega učenca.«), (b) verbalno nasilni do vrstnikov (5 postavk, npr. »Žalil sem družino nekoga.«), (c) relacijsko nasilni (6 postavk, npr. »O drugem učencu sem govoril stvari, zaradi katerih so se mu ostali smejali.«) in (d) nasilni s pomočjo elektronskih naprav in njihovih modalitet: SMS-ov, e-pošte, forumov, blogov, družbenih omrežij in spleta nasploh (4 postavke, npr. »Kako pogosto si svoje vrstnike izpostavljaj neprijetnostim na družbenih omrežjih?«). Glede na to, da je bila tako prilagojena lestvica prvič uporabljena, smo preverili njeno zanesljivost. Za lestvico fizičnega nasilja je znašal Cronbach alfa 0,86; za lestvico verbalnega nasilja je bil 0,83; za lestvico relacijskega nasilja 0,87 in za lestvico elektronskega nasilja je znašal 0,84.

Lestvica empatije – konflikti med mladostniki (Empathy – Teen Conflict, po Bosworth in Espelage v prav tam). Anketiranci so na petstopenjski lestvici (od 1 = nikoli do 5 = vedno) ocenjevali pet trditev, ki so opisovale sposobnost posameznika, da drugim prisluhne, je do njih občutljiv in jim verjame (npr. »Občutljiv sem za občutja drugih ljudi, tudi če niso moji prijatelji.«). Razpon točk je v tem primeru od 5 do 25, višji rezultat pa kaže na večjo stopnjo empatije. Zanesljivost lestvice je bila zadovoljiva, saj je Cronbach alfa znašal 0,67.

Prisotnost skrbnosti – indeks zaščitnih dejavnikov za posameznika (Presence of Caring-Individual Protective Factors Indeks, avtorja instrumenta sta Phillips in Springer, v prav tam). Instrument meri občutek posameznika o podpori, ki jim jo nudi odrasla oseba, pri čemer so učenci na lestvici od 1 do 4 (1 = sploh ne drži do 4 = povsem drži) ocenjevali, v kolikšni meri se strinjajo z devetimi zapisanimi trditvami (npr. »Obstajajo ljudje, na katerih pomoč se lahko zanesem, ko jo resnično potrebujem.«). Najmanjša možna vsota točk na tej lestvici je 9, najvišja pa 36. Višji rezultat kaže na višjo stopnjo skrbnosti in podpore odraslih. Tudi zanesljivost te lestvice je zadovoljiva, saj je Cronbach alfa 0,79.¹

Statistične metode in obdelava podatkov

Metoda, ki smo jo uporabili v empirični raziskavi, je kavzalna neeksperimentalna.

Podatke, ki smo jih pridobili s pomočjo opisanih instrumentov, smo obdelali s statističnim programskim paketom SPSS. V obdelavo smo vključili izračun stopnje zanesljivosti (Cronbachov koeficient alfa) uporabljenih instrumentov ter izračun osnovnih deskriptivnih kazalcev (povprečne vrednosti, standardni odkloni). Za izračun stopnje povezanosti analiziranih spremenljivk smo uporabili Pearsonov korelacijski koeficient. Da bi bolje razumeli napovednike nasilnega vedenja med vrstniki, smo opravili multiple regresijske analize, pri čemer so bile kriterijske spremenljivke pogostost različnih oblik nasilja v šoli, napovedniki pa empatija, skrbnost in splošni učni uspeh učenca.

¹ Vsi instrumenti so objavljeni v Dahlberg idr. (2005).

Rezultati in razprava

Pogostost in povezanost različnih oblik nasilja do vrstnikov

Po lastnih trditvah anketirancev le-ti do svojih vrstnikov najpogosteje izvajajo verbalno nasilje ($M = 1,75$; $SD = 0,92$), temu pa po pogostosti sledijo fizično ($M = 1,68$; $SD = 0,85$), relacijsko ($M = 1,33$; $SD = 0,63$) in kot najmanj pogosto elektronsko nasilje ($M = 1,19$; $SD = 0,54$). Tudi druge raziskave potrjujejo največjo razširjenost verbalnega, za njim pa fizičnega nasilja (Williams in Guerra 2007). Čeprav rezultatov zaradi metodoloških razlik pri pridobivanju podatkov ni mogoče neposredno primerjati – v naši raziskavi so namreč anketiranci ocenjevali lastno nasilno vedenje, medtem ko v drugih raziskavah avtorji o pojavnosti nasilja najpogosteje sklepajo glede na poročanje respondentov o lastni izpostavljenosti nasilnemu vedenju –, se ugotovitve o razširjenosti vseh oblik nasilja, še zlasti verbalnega, skladajo. Tako je, denimo, UNICEF-ova raziskava, ki je bila izvedena na Hrvaškem (Pregrad idr. 2011), pokazala, da so osnovnošolci med šolskim letom najpogosteje izpostavljeni verbalnemu nasilju (80,3 %), temu pa sledijo nekatere oblike fizičnega nasilja (45,4 %). Čeprav se razširjenost medvrstniškega elektronskega nasilja giblje med 20 in 40 % (Tokunaga 2010), ne gre prezreti njegovega nenehnega naraščanja. Morda otroci in mladostniki ocenjujejo, da v manjši meri sodelujejo v relacijskem in elektronskem nasilju tudi zato, ker ga ne doživljajo kot pravo nasilje, saj gre za oblike nasilnega vedenja, pri katerih z žrtvijo nimajo neposrednega fizičnega stika in posledice niso vidne. Ponavadi elektronsko nasilje dojemajo kot šalo ali zabavo, in četudi težijo k moralnemu opravičevanju klasičnih oblik nasilja, se jim pri elektronskem nasilju to ne zdi potrebno (Pornari in Wood 2010).

Poudariti je treba, da se v realnem svetu začeto nasilje pogosto nadaljuje v virtualnem svetu, pri čemer lahko postanejo nasilni tudi otroci, ki so telesno šibkejši ali so sami v realnem svetu žrtve, virtualno okolje pa jim omogoča, da se maščujejo, ne da bi se jim bilo treba izpostaviti ali sprejeti posledice (Tokunaga 2010; Bilić idr. 2012; Willard 2007, 2008). Še posebej je treba upoštevati, da so otroci vse pogosteje hkrati izpostavljeni več oblikam nasilnega vedenja, kar potrjujejo tudi rezultati raziskave, ki jih predstavljamo v *preglednici 1*.

Nasilno vedenje do vrstnikov (Pearsonov korelacijski koeficient)	Fizično	Verbalno	Relacijsko	Elektronsko
Fizično nasilje	1	.698**	.567**	.447**
Verbalno nasilje	.698**	1	.703**	.452**
Relacijsko nasilje	.567**	.703**	1	.668**
Elektronsko nasilje	.447**	.452**	.668**	1

Preglednica 1: Korelacije spremenljivk nasilnega vedenja

Opomba: ** $p < .01$; * $p < .05$.

Ker so bile korelacije med spremenljivkami zmerno visoke (med 0,40 in 0,70) in statistično pomembne, smo za nadaljnje analize ustvarili še spremenljivko *skupno nasilno vedenje*. Pozitivne korelacije sporočajo, da je učenec, ki je nagnjen

k eni obliki nasilnega vedenja, bolj nagnjen tudi k drugim oblikam takšnega vedenja.

Povezanost empatije in skrbnosti z nasilnim vedenjem do vrstnikov

Glede na rezultate naše raziskave obstaja sicer nizka, toda pozitivna in statistično pomembna korelacija ($r = 0,18$; $p < .01$) med empatijo ($M = 3,15$; $SD = 0,90$) in skrbnostjo (podpora) odraslih ($M = 3,27$; $SD = 0,61$).

Nagnjenost k različnim oblikam nasilja	Empatija	Skrbnost, podpora
Fizično nasilje	-.10*	-.18**
Verbalno nasilje	-.12**	-.21**
Relacijsko nasilje	-.11*	-.25**
Elektronsko nasilje	-.05	-.22**
Skupno nasilno vedenje	-.12**	-.25**

Preglednica 2: Korelacije med empatijo in skrbnostjo ter nasilnim vedenjem

*Opomba: ** $p < .01$; * $p < .05$.*

Kot je razvidno iz *preglednice 2*, je znatno večja empatija povezana z manj pogostim nasilnim vedenjem do vrstnikov. Rezultati torej sporočajo: bolj ko so učenci empatični oz. občutljivi za druge, pripravljeni drugim prisluhniti in zaupati, manj nasilni so nasploh ($r = -0,12$), manjše pa je tudi verbalno ($r = -0,12$), relacijsko ($r = -0,11$) in fizično ($r = -0,10$) nasilje. Čeprav so korelacije nizke, so statistično pomembne in izjemno povedne. Nismo pa mogli potrditi statistično pomembne povezave med empatijo in elektronskim nasiljem, kar je mogoče pojasniti s tem, da odsotnost neposrednega fizičnega stika in posledično nemožnost opazovanja odziva žrtve, tj. njenega trpljenja, zmanjšuje tudi možnost empatije.

Sklenemo lahko, da nižja empatija oz. sposobnost razumevanja občutkov in perspektive drugega pomeni večjo verjetnost, da se bodo otroci in mladostniki nasilno vedli do svojih vrstnikov, kar so potrdile tudi druge raziskave (Gini idr. 2008; Caravita, Di Blasio in Salmivalli 2009).

Za namene tega prispevka smo empatijo obravnavali kot enodimenzionalni konstrukt, to pomeni, da nismo razdvajali čustvene in kognitivne sestavine, saj rezultati nekaterih raziskav potrjujejo, da lahko obe sestavini blažita nasilno vedenje (Jolliffe in Farrington 2004). Rezultati naše raziskave sicer nakazujejo, da je povezanost med empatijo in nasilnim vedenjem šibka, kar pa se prav tako sklada z ugotovitvami nekaterih študij, po katerih je razmerje med navedenima spremenljivkama šibko do zmerno (Correia in Dalbert 2008). Najverjetneje empatija pripomore k razumevanju drugih in tako prispeva h kakovostnejšim oz. manj konfliktnim odnosom z vrstniki ter spodbuja solidarnost in skrbnost. Rezultati raziskave, ki smo jo opravili, potrjujejo tudi Oxleyjevo tezo (Oxley 2011), po kateri lahko empatija obogati in okrepi moralno občutljivost, ne vodi pa vselej k moralnemu ravnanju. Glede na zapisano je mogoče empatijo šteti za zaščitni dejavnik, ko gre za nasilno vedenje. Mađarević (2009) je celo mnenja, da lahko delovanje, temelječe na sočutju in empatiji, vodi k moralnemu ravnanju.

Skrbnost (podpora) odraslih in nasilje

Rezultati korelacijske analize v *preglednici 2* prav tako kažejo, da je večja skrbnost in podpora odraslih povezana z manj pogostim nasilnim vedenjem do vrstnikov. Manjša kot je torej skrbnost (podpora) odraslih, pogostejše je skupno ($r = -0,25$) in relacijsko ($r = -0,25$) ter elektronsko ($r = -0,22$), verbalno ($r = -0,21$) in fizično ($r = -0,18$) nasilje do vrstnikov. A poudariti velja, da so se anketiranci v naši raziskavi opredeljevali le do skrbnosti (podpore) odraslih nasploh, saj skrbnosti staršev nismo ločevali od skrbnosti drugih oseb, denimo učiteljev. V nekaterih drugih raziskavah je bilo ugotovljeno, da se pomanjkljiva starševska skrb povezuje z nezadovoljivimi odnosi z vrstniki (Mesch in Talmud 2006), negativne interakcije s starši pa tudi s pogostejšo pojavnostjo konfliktov z vrstniki (Shomaker in Furman 2009). Podpora odraslih oseb, s katero le-ti otrokom izkazujejo skrbnost, sprejemanje in pomoč, po vsej verjetnosti vpliva na odnose mladostnikov z drugimi oz. lahko spodbudi podobne relacijske podpirne procese in vodi do več pozitivnih interakcij (Hamre in Pianta 2006). Pridobljene rezultate je mogoče interpretirati tudi v luči teorije navezanosti, po kateri ima odnos s starši pomemben vpliv na sposobnost mladostnikov, da vzpostavljajo vezi z drugimi ljudmi izven družinskega kroga. Povsem mogoče je, da posamezniki, ki ne občutijo skrbnosti in podpore oz. povezanosti s pomembnim odraslim, ne razvijejo uspešno čustvenih resursov in socialnih kompetenc, ki jih potrebujejo za razvoj pozitivnih interakcij z vrstniki, zaradi česar imajo z njimi tudi slabše odnose in več konfliktov, ki pogosto prerastejo v nasilje. Številne raziskave potrjujejo, da lahko skrbni odnosi in podpora, zlasti staršev, pa tudi učiteljev, otroku nudijo občutek varnosti (Hughes 2011) in predstavljajo varno zavetje (Hamre in Pianta 2006), kar pozitivno vpliva tudi na odnose z vrstniki (Hughes 2011).

Predvidevanja pogostosti različnih oblik nasilnega vedenja na podlagi empatije, skrbnosti in splošnega učnega uspeha

Med številnimi raziskavami o medvrstniškem nasilju prevladujejo tiste o njegovi razširjenosti in povezanosti med posameznimi spremenljivkami, malo pa je takih, ki bi se ukvarjale z napovedniki (prediktorji) nasilnega vedenja. Da bi bolje razumeli nasilno vedenje učencev v šoli, smo opravili multiple regresijske analize. Pri tem so bile kriterijske spremenljivke pogostost različnih oblik nasilja v šoli, napovedniki pa empatija, skrbnost in splošni učni uspeh učencev. Tem spremenljivkam smo dodali spol in starost učencev kot njihovi osnovni sociodemografski značilnosti. Skupno smo opravili pet regresijskih analiz, štiri za posamezne oblike nasilnega vedenja, eno pa za skupno nasilno vedenje.

Napoved fizičnega nasilnega vedenja do vrstnikov

Napovedniki	Standardizirani delni regresijski koeficienti (β)
Spol	-.30**
Starost	.10*
Splošni učni uspeh	.01
Empatija	-.02
Skrbnost	-.10*
Povzetek modela	
R	.36**
Korigirani R ²	.12**

Preglednica 3: Predvidevanje fizičnega nasilnega vedenja do vrstnikov

Opomba: ** $p < .01$; * $p < .05$.

Z napovedniki smo v regresijski analizi pojasnili 12 % razlik v fizičnem nasilnem vedenju. Kot statistično pomembni napovedniki so se izkazali spol, starost in skrbnost. Učenci, ki so moškega spola, starejši in imajo manj skrbno okolje, so bolj nagnjeni k fizičnemu nasilnemu vedenju.

Napoved verbalnega nasilja do vrstnikov

Napovedniki	Standardizirani delni regresijski koeficienti (β)
Spol	-.12*
Starost	.04
Splošni učni uspeh	-.02
Empatija	-.07
Skrbnost	-.18**
Povzetek modela	
R	.28**
Korigirani R ²	.07**

Preglednica 4: Predvidevanje verbalnega nasilja do vrstnikov

Opomba: ** $p < .01$; * $p < .05$.

V tem primeru smo z regresijsko analizo pojasnili 7 % razlik v verbalnem nasilju. Kot statistično pomembna napovednika sta se pokazala spol in skrbnost. Učenci moškega spola in tisti, ki imajo manj skrbno okolje, so bolj nagnjeni k verbalnemu nasilju.

Napoved relacijskega nasilja do vrstnikov

Napovedniki	Standardizirani delni regresijski koeficienti (β)
Spol	-.05
Starost	-.02
Splošni učni uspeh	.07
Empatija	-.07
Skrbnost	-.25**
	Povzetek modela
R	.29**
Korigirani R ²	.07**

Preglednica 5: Predvidevanje relacijskega nasilja do vrstnikov

Opomba: ** $p < .01$; * $p < .05$.

Tudi v tem primeru smo z regresijsko analizo z napovedniki pojasnili 7 % razlik v relacijskem nasilju, pri čemer se je kot statistično pomemben napovednik pokazala le skrbnost. Učenci, ki imajo manj skrbno okolje, so bolj nagnjeni k relacijskemu nasilju.

Napoved elektronskega nasilja do vrstnikov

Napovedniki	Standardizirani delni regresijski koeficienti (β)
Spol	-.06
Starost	.00
Splošni učni uspeh	.01
Empatija	.00
Skrbnost	-.21**
	Povzetek modela
R	.23**
Korigirani R ²	.04

Preglednica 6: Predvidevanje elektronskega nasilja do vrstnikov

Opomba: ** $p < .01$; * $p < .05$.

Z napovedniki v tej regresijski analizi smo pojasnili 4 % razlik v elektronskem nasilju. Kot statistično pomembna se je pokazala samo skrbnost, kar pomeni, da so učenci, ki imajo manj skrbno okolje, bolj nagnjeni k elektronskemu nasilju.

Napoved skupne nagnjenosti k nasilju

Napovedniki	Standardizirani delni regresijski koeficienti (β)
Spol	-.17**
Starost	.04
Splošni učni uspeh	.01
Empatija	-.05
Skrbnost	-.21**
Povzetek modela	
R	.33**
Korigirani R ²	.09**

Preglednica 7: Predvidevanje skupne nagnjenosti k nasilju

Opomba: ** $p < .01$; * $p < .05$.

Z napovedniki smo v opravljeni regresijski analizi pojasnili 9 % razlik v skupnem nasilnem vedenju. Kot statistično pomembna sta se pokazala spol in skrbnost, torej so učenci moškega spola, ki imajo manj skrbno okolje, bolj nagnjeni k nasilju.

Po rezultatih opravljenih multiplih regresijskih analiz je pomanjkanje skrbnosti oz. podpore odraslih napovednik vseh oblik nasilnega vedenja (fizičnega, verbalnega, relacijskega, elektronskega in skupnega) do vrstnikov. Po eni strani dejstvo, da staršev ne zanima, kje in kako preživljajo svoj prosti čas, otrokom objektivno omogoča, da se bolj vključujejo v neprimerne dejavnosti, in kot kaže naša raziskava, tudi v nasilje do vrstnikov. Povsem mogoče je, da »prezgodnja avtonomija« (Fosco idr. 2012), pretirana svoboda in nezadosten nadzor mladostnike vodijo k tveganemu vedenju. To je še zlasti simptomatično za elektronsko nasilje, ki ga starši pravzaprav ne nadzorujejo, ker so mnenja, da temu niti ne bi bili kos, saj imajo njihovi otroci o digitalni tehnologiji bistveno več znanja. Ob tem so prepričani, da doma otroci niso izpostavljeni nobenim nevarnostim, ne zavedajo pa se nevarnosti, ki jih lahko predstavljajo virtualne ulice.

Po drugi strani pa odsotnost izkazovanja skrbi in podpore na globlji ravni pripomore k oblikovanju nespodbudnega družinskega konteksta in vodi k slabšim odnosom, ki lahko negativno vplivajo na skupni socioemocionalni razvoj otrok in postanejo napovedni dejavnik različnih pojavnih oblik težavnega vedenja (prav tam) – in glede na rezultate naše raziskave tudi vseh oblik nasilja do vrstnikov.

Tudi druge raziskave potrjujejo, da bodo mladostniki, ki jim starši ne izkazujejo podpore, z večjo verjetnostjo vključeni v nasilje, ali drugače, da jih starševska toplina in podpora lahko pred tem zaščiti (Wang, Iannotti in Nansel 2009). Zdi se torej, da ima izkušnja, ki jo otroci dobijo v odnosu s svojimi starši, pomembno vlogo pri oblikovanju kakovosti odnosov s svojimi vrstniki.

K občutku povezanosti z drugimi kot pomembni sestavini moralne občutljivosti še posebej pripomorejo skrbnost, bližina in podpora, zaradi katerih otroci pridobijo občutek varnosti. Četudi so praviloma za otroke najpomembnejši vir

podpore njihovi starši, v njihovem življenju obstajajo tudi drugi pomembni ljudje. In možnost, da z njimi vzpostavljajo povezanost, bližino in podporo, lahko poleg dejstva, da so le-ti pomembni za njihov zdrav razvoj, deluje tudi kot zaščitni dejavnik pred nasilnim vedenjem. Nekatere raziskave (Mueller in Haines 2012) kažejo, da že subjektivna zaznava mladostnikov, da imajo vsaj en pozitiven odnos z odraslo osebo, ki ni njihov starš, ampak, denimo, učitelj ali trener, zmanjšuje tveganje za težavno vedenje. Od tod sledi, da imajo mladostniki z izkušnjo družinske in šolske povezanosti večje možnosti za pozitivno prilagajanje. Ker v raziskavi, ki smo jo opravili, skrbnosti staršev nismo ločili od skrbnosti drugih odraslih, je pomembno poudariti rezultate, ki v našem primeru kažejo, da je lahko nezadostna povezanost oz. skrbnost in podpora odraslih napovednik nasilnega vedenja do vrstnikov. Te rezultate je mogoče podpreti tudi z dokazi o vlogi, ki jo ima za mladostnika podpora zanj pomembnih oseb na oblikovanje odnosov z vrstniki – ta namreč najverjetneje vpliva na razvoj in kakovost socialnih odnosov skozi vse življenje (Lamborn in Felbab 2003).

Rezultat, po katerem je moški spol statistično pomemben napovednik fizičnega, verbalnega in skupnega nasilja, se ujema z rezultati drugih raziskav, ki prav tako ugotavljajo, da so fantje bolj nagnjeni k neposrednim oblikam nasilja (Wang, Iannotti in Nansel 2009). Williams in Guerra (2007) prav tako navajata, da so fantje pogostejše udeleženi v fizičnem nasilju, medtem ko za verbalno nasilje nista mogla potrditi razlike med spoloma. Neujemanje rezultatov je mogoče pojasniti z uporabo različnih merskih instrumentov. Razlike med spoloma se sicer najpogostejše pojasnjujejo kot učinek vzgojnih prizadevanj ter kot posledica stereotipov o fizično močnejših dečkih in škodoželjnih, k manipuliranju nagnjenih dekletih, kar se navadno povezuje z njihovim pogostejšim sodelovanjem v relacijskem in elektronskem nasilju (Wang, Iannotti in Nansel 2009). V svoji raziskavi sicer nismo mogli potrditi, da je ženski spol statistično pomemben napovedni dejavnik posrednih oblik nasilja. Mogoče je, da dekleta manj poročajo o nasilju, pa tudi, da širjenja govoric, destrukcije odnosov, obrekovanja na družbenih omrežjih ipd. ne dojemajo kot nasilja. A vseeno bi bilo dobro raziskovalcem, ki se bodo s to problematiko ukvarjali v prihodnje, svetovati, da natančneje proučijo razlike med spoloma v medvrstniškem nasilju.

Glede na pridobljene rezultate je tudi starost napovedni dejavnik fizičnega nasilja: starejši otroci so bolj nagnjeni k uporabi fizične moči. Na težnjo starejših otrok, da se pretepajo z mlajšimi, je opozarjal že Olweus (1998), prav tako pa tudi Griffin in Gross (2004) potrjujeta, da so nasilni navadno prav starejši učenci. Glede na to, da smo svojo raziskavo izvedli na vzorcu učencev 7. in 8. razreda, torej v starosti, ko je nagnjenost otrok k nasilnemu vedenju najizrazitejša, bi tudi to lahko pojasnilo raziskovalne rezultate, obenem pa je spodbudnejši podatek, da po tem obdobju nasilno vedenje upada in se v času srednješolskega izobraževanja zmanjšuje (Williams in Guerra 2007).

Omejitve

Čeprav smo s pomočjo svoje raziskave razširili spoznanja o vlogi nekaterih moralnih vidikov medvrstniškega nasilja, ima le-ta tudi svoje omejitve: predvsem je treba ponovno poudariti, da temelji na samoocenah mladostnikov, subjektivnost pa ima vselej določen vpliv na rezultate. Morda bi bili rezultati tudi drugačni, če bi ločeno analizirali afektivno in kognitivno empatijo ter prav tako ločeno skrbnost staršev ter učiteljev, kar je lahko eno od priporočil raziskovalcem, ki se bodo s problematiko ukvarjali v prihodnje.

Sklep

Rezultati raziskave, ki smo jo opravili, opozarjajo na razširjenost vseh oblik nasilnega vedenja med vrstniki in na potrebo po ustreznih ukrepih, da bi ga lahko preprečili.

Glede na rezultate je empatija pomemben zaščitni dejavnik pred nasilnim vedenjem, a nismo mogli dokazati, da je tudi napovednik le-tega. Vendar pa menimo, da empatija lahko poveča moralno občutljivost in spodbudi moralno refleksijo, ki temelji na zlatem etičnem pravilu: ravnaj z drugimi tako, kot želiš, da drugi ravnajo s teboj, oz. ne počni drugemu tistega, česar ne želiš, da drugi počne tebi. Ne nazadnje je razumevanje položaja drugega pomembno izhodišče moralnega, zlasti pa nenasilnega vedenja.

Rezultati tudi jasno kažejo, da je pomanjkanje skrbnosti in podpore odraslih statistično pomemben napovednik vseh oblik nasilnega vedenja do vrstnikov, zaradi česar je smiselno poudariti tudi njuno preventivno vlogo. Sklenemo lahko, da skrbni in podpirajoči starši in učitelji, ki otrokom nudijo strukturo in vodenje, jih ustrezno nadzirajo, jim svetujejo, jih usmerjajo in jim pomagajo pri obvladovanju različnih izzivov, vključno s tistimi v socialnih odnosih, otroke tako spodbujajo k podobnim interakcijam z njihovimi vrstniki ter tako zmanjšujejo tveganje za nasilno vedenje. Ali če se izrazimo še slikoviteje – s tem negujejo in spodbujajo njihovo moralno občutljivost, zaradi česar so lahko zaščitni dejavnik pred nasilnim vedenjem.

Razvoj zavesti o tem, kako ravnanje nekoga vpliva na druge, tj. razvoj moralne občutljivosti, mora biti izhodišče za spodbujanje pozitivnega vedenja in destimulacijo vseh oblik neprimernega in nasilnega vedenja do vrstnikov.

Torej se potreba po posvečanju večje pozornosti nekaterim vidikom moralnega ravnanja, pa tudi potreba po uvajanju etike skrbi v šole, kažeta kot pomembni preventivni dejavnosti. Etika skrbi bi lahko bila cilj, ki bi pripomogel k spodbujanju kakovostnejših odnosov, zmanjševanju šolskega nasilja – ali kot pišeta Gilić in Geiger (2007): pomaga lahko pri tlakovanju poti od prevlade in moči k ustvarjanju enakopravnejšega sveta.

Prepričani smo, da bi lahko rezultati naše raziskave pripomogli k boljšemu razumevanju pojava medvrstniškega nasilja ter k razvoju učinkovitih intervencijskih pristopov ter kakovostnih preventivnih programov v šolah. Ob koncu velja

ponovno poudariti, da izboljševanje veščin empatije, kakovostna podpora ter skrb staršev in učiteljev lahko pripomorejo k zmanjševanju nasilja oz. nemoralnega vedenja do vrstnikov.

Prevod: Damijan Štefanc

Literatura in viri

- Bilić, V., Buljan Flander, G. in Hrpka, H. (2012). *Nasilje nad dečkom i među djecom*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Caravita, S., Di Blasio, P. in Salivalli, C. (2009). Unique and interactive effects of empathy and social status on involvement in bullying. *Social Development*, 18, št. 1, str. 140–163.
- Correia, J. in Dalbert, C. (2008). School Bullying, Believe in a personal Just world of bullies, victims and defenders. *European psychologist*, 13, št. 4, str. 248–254.
- Craig, W. idr. (2009). A cross-national profile of bullying and victimization among adolescent in 40 countries. *International Journal of Public Health*, 54, št. 2, str. 216–24.
- Crowell, C. R., Narvaez, D., Gombert, A. (2005). Moral Psychology and Information Ethics: Psychological Distance and Competences of Moral Action in a Digital World. V: L. A. Freeman in A. G. Peace (ur.). *Information Ethics: Privacy and Intellectual Property*. Hershey: Information Science Publishing, str. 19–37.
- Dahlberg, L. L., Toal, S. B., Swahn, M. H. in Behrens, C. B. (2005). *Measuring Violence-Related Attitudes, Behaviors, and Influences Among Youths: A Compendium of Assessment Tools (Second Edition)*. Atlanta: Division of Violence Prevention, National Center for Injury Prevention and Control and Center for Disease Control and Prevention.
- Dobrotić, J. in Laklija, M. (2012). Obrasci društvenosti i percepcija izvora neformalne socijalne podrške u Hrvatskoj. *Društvena istraživanja*, 21, št. 1, str. 39–58.
- Essau, C. A. in Conradt, J. (2009). *Agresivnost u djece i mladeži*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Fosco, G. M., Stormshak, E. A., Dishon, T. J. in Winter, C. (2012). Family Relationships and Parental Monitoring During Middle School as Predictors of Early Adolescent Problems Behavior. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 41, št. 2, str. 202–213.
- Galić, B. in Geiger, M. (2007). Od logike dominacije prema etici brizi. *Socijalna ekologija*, 16, št. 1, str. 17–33.
- Gini, G., Pozzoli, T. in Hauser, M. (2011). Bullies have enhanced moral competence to judge relative to victims, but lack moral compassion. *Personality Education*, 24, št. 4, str. 473–483.
- Gini, G. (2006). Social Cognition and Moral Cognition in bullying: What's Wrong? *Aggressive Behavior*, 32, str. 528–539.
- Gini, G., Albiero, A. P., Benelli, B. in Altoe, G. (2007). Does empathy predict adolescents' bullying and defending behavior? *Aggressive behavior*, 33, str. 467–476.
- Gini, G., Albiero, A. P., Benelli, B. in Altoe, G. (2008). Determinants of adolescents' active defending and passive bystanding behavior in bullying. *Journal of Adolescence*, 31, št. 1, str. 93–105.

- Griffin, R. S. in Gross, M. A. (2004). Childhood bullying: Current empirical findings and future directions for research. *Aggression and Violent Behavior*, 9, str. 379–400.
- Haber, M. G., Cohen, J. L., Lucas, T. in Baltes, B. B. (2007). The relationship between self-reported perceived social support: A meta-analytic review. *American Journal of Community Psychology*, 39, št. 1, str. 133–144.
- Hamre, B. K. in Pianta, R. C. (2006). Student-teacher relationships. V: G. G. Bear, K. M. Minke in A. Thomas (ur.). *Children's needs III*. Bethesda: National Association of School Psychologists, str. 59–71.
- Hughes, N. J. (2011). Longitudinal Effects of Teacher and Student Perceptions of Teacher-Student Relationship Qualities on Academic Adjustment. *Elementary School Journal*, 112, št. 1, str. 38–60.
- Hymel, S., Schonert-Reichl, K. A., Bonanno, R. A., Vaillancourt, T. in Rocke-Henderson, N. (2010). Bullying and morality: Understanding how good kids can behave badly. V: S. R. Jimerson, S. M. Swearer in D. L. Espelage (ur.). *The Handbook of Bullying in Schools: An International Perspective*. New York: Routledge, str. 101–118.
- Jacobson, L. T. (2010). Academic Performance in Middle School: Friendship Influences. V: *Proceedings of the 6th Annual GRASP Symposium*. Wichita: State University, str. 127–128.
- Jolliffe, D. in Farrington, D. P. (2004). Empathy and offending: A systematic review and meta-analysis. *Aggression and Violent Behavior*, 9, št. 5, str. 441–476.
- Lamborn, S. D. in Felbab, A. J. (2003). Applying ethnic equivalence and cultural values models to African-American teens' perceptions of parents. *Journal of Adolescence*, 26, str. 601–618.
- Mađarević, L. (2009). Emocije kao motivi u Kantovoj etici. *Filozofska istraživanja*, 29, št. 2, str. 335–348.
- Menesini, E., Nocentini, A. in Comodeca, M. (2011). Morality values, traditional bullying and cyberbullying in adolescence. *British Journal of Developmental Psychology*, 30, št. 2, str. 39–66.
- Mesch, G. in Talmud, I. (2006). The Quality of Online and Offline Relationships: The Role of Multiplexity and Duration of Social Relationships. *The Information Society*, 22, št. 3, str. 137–148.
- Miklikowska, M., Duriez, B. in Soenens, B. (2011). Family of empathy-related characteristics: The role of perceived maternal and parental need support in adolescence. *Developmental Psychology*, 47, št. 5, str. 1342–1352.
- Mueller, C. in Haines, R. T. (2012). Adolescent perceptions of Family Connectedness and School Belonging: Links with Self-Concept and Depressive Symptoms among Gifted African American and Hispanic Youth. *Gifted Children*, 5, št. 2.
- Olweus, D. (1998). *Nasilje među djecom u školi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Orpinas, P. in Horne A. M. (2006). *Prevention: Creating a Positive School Climate and Development Social Competence*. Washington: APA.
- Oxley, J. C. (2011). *The Moral Dimension of Emphaty: Limits and Applications in Ethical Theory and Practice*. New York: Palgrave Macmillan.
- Perren, S. in Gutzwiller-Helfenfinger, E. (2012). Cyberbullying and traditional bullying in adolescence: differential roles of moral disengagement, moral emotions, and moral values. *European Journal of Developmental Psychology*, 9, št. 2, str. 195–209.

- Pettersen, T. (2011). The Ethics of Care: Normative Structure and Empirical Implications. *Health Care Analysis*, 19, št. 1, str. 51–64.
- Pornari, C. D. in Wood, J. (2010). Peer and Cyber Aggression in Secondary School Students: The Role of Moral Disengagement, Hostile Attribution Bias, and Outcome Expectancies. *Aggressive Behavior*, 36, str. 81–94.
- Pregrad, J., Tomić Latinac, M., Mikulić, M. in Šeparović, N. (2011). *Iskustva i stavovi djece, roditelja i učitelja prema elektroničkim medijima*. Zagreb: UNICEF – Hrvatska.
- Shomaker, L. B. in Furman, W. (2009). Parent-adolescent relationship qualities, internal working models, and styles as predictors of adolescent observed interactions with friends. *Journal of Social and Personal relationships*, 26, št. 5, str. 579–603.
- Soenens, B. idr. (2007). Conceptualizing parental autonomy support: Adolescent perceptions of promotion of independence versus promotion of volitional functioning. *Developmental Psychology*, 43, str. 633–646.
- Steffgen, G., König, A., Pfetsch, J. in Melzer, A. (2011). Are cyberbullies less empathic? Adolescents' cyberbullying behavior and empathic responsiveness. *CyberPsychology, Behavior, and Social networking*, 14, št. 11, str. 643–648.
- Tokunaga, R. S. (2010). Following you home from school: A critical review and synthesis of research on cyberbullying victimization. *Computers in Human Behavior*, 26, str. 277–287.
- Wang, J., Iannotti, R. J., Nansel, T. R. (2009). School Bullying Among US Adolescents: Physical, Verbal, Relational and Cyber. *Journal of Adolescent Health*, 45, št. 4, str. 368–375.
- Wilard, N. (2008). Educator's Guide to Cyberbullying and Cyberthereats. Center for Safe and Responsible Use of the Internet. Dostopno na: http://creus-org/cyberbullying/does/cbete_educator.pdf (pridobljeno 21. 4. 2012).
- Williams, R. W. in Guerra, N. G. (2007). Prevalence and predictors of Internet bullying. *Journal of Adolescent Health*, 41, št. 6, str. 14–21.